

A BIZTONSÁGI TÁRSADALOM

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: kelemen@btk.pte.hu

Foucault, M.: *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977-78*.
New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Foucault 1975-ben a *Felügyelet és büntetéssel*, 1976-ben pedig *A tudás akarásával* a hatalom témájának olyan újraproblematizálását nyújtotta, mellyel e művek egy csapásra az állam- és hatalomelmélet, s a politikai szociológia érdeklődésének fókuszába kerültek. Míg az előbbi mű az újkori panoptikus börtönt a normalizált egyének modern társadalombeli „gyártása” mikrokozmoszaként mutatja be, addig az utóbbi az élet feletti hatalomnak egy másik pólusát is felfedezi: a népességhez kapcsolódó *biopolitikát*. A biopolitika és biohatalom fogalmak – melyeket Foucault 1976. március 17-én tartott egyetemi előadásán vezetett be – alkalmasnak látszottak a szociológia „bioföbiájának” mérséklésére. (A biopolitika kategóriáját nem itt, hanem egy 1974-es braziliai előadásában használta először.) Igaz, Foucault 1978. január 18-i előadásában, a fegyelmezést *centripetálisnak*, a biztonsági apparátust pedig *centrifugálisnak* jellemezve (anélkül, hogy Spencerre hivatkozna), a szociológiában Herbert Spencer által megismertetett fogalmakat használt. Mindamellet a népesség jóllétének szabályozására koncentráló állam tevékenységét jelölő biopolitika többek közt éppen a szociáldarwinizmus és szociobiológia determinizmusától való radikális elhatárolódásra alkalmas nézet.

Foucault 1978-as évbeli első Collège de France-on tartott előadásai némileg másként indultak, mint a korábbiak. Jóllehet az első mondatok még azt sugallták, hogy a kihagyott 1977-es esztendő – amit Foucault alkotó szabadságon töltött – egyáltalán nem szakította meg az 1976-os év előadásainak gondolatmenetét. Az egyetemi előadássorozat 1976-ban az emberi társadalom egyik legjelentősebb mutációjaként említett biopolitika fogalmának meghatározásával zárult. Az 1978-as első előadásnak már rögtön az első mondata felidézte a biohatalom fogalmát. A magabiztos felütést azonban nem követte hasonlóan határozott folytatás. Az első három előadás inkább egyfajta keresgélés, tapogatózás; hiányzik belőlük a Foucault-tól megszokott koherencia és lényegre törés. Az első előadás alapján szinte arra lehetne gondolni, hogy a továbbiakban majd a járványok (lepra, pestis, himlő) történelemformáló, kultúrák kihalását eredményező hatásáról lesz szó. A második előadás viszont azt sejteti, hogy a szabadság és a vele járó bizonytalanság, valamint a biztonságigény kérdése kerül terítékre. A harmadik előadás a populációt szabályozó első közegészségügyi intézkedések (vakcináció) korabeli orvosi ideológiától való idegenségének kimutatásával indul, s a népesség és a kormányzás közti kapcsolat észrevételével zárul. Az olvasó, aki tudja, hogy az 1970-es években Foucault munkásságának centrumában a hatalom vizsgálata állt, itt találgatni kezdhet; vajon a *tudás/hatalom* 1971-től formálódó kategóriája (mely

szerint a tudásból nem hiányozhat a politikai hatalom mozzanata), vagy a *kormányzás művészetének* (technikájának) az 1975. január 15-i előadásban elkezdett kutatása folytatódik-e az előadássorozatban?

Az 1978. február 1-én tartott negyedik előadásban úgyszólván *deus ex machina*-ként megjelenik a *kormányozhatóság* (governmentality) fogalma. A *governmentality*, ami Foucault nyelvi újítása, egyrészt markáns irányt és kitörési pontot kínál a további vizsgálódások számára, másrészt olyan felfokozott érdeklődést és évekig tartó visszhangot kelt, mely még akkor is hallható, amikor Foucault már nem a kormányzati, illetve politikai racionalitásra, hanem a tapasztalati, reflektív és személyes igazságra helyezi a hangsúlyt. (Az 1990-es évek neo-foucaultianusai számára a kormányozhatóság a kiindulópont. Egyik képviselőjük, Thomas Lemke – reduktív módon – kormányzó mentalitásként értelmezi a fogalmat.) Míg az 1978-as év összes előadása franciául is csak 2005-ben jelentek meg, addig a negyedik előadást már ugyanabban az évben közreadta az olasz nyelvű *Aut-Aut*. Az olasz szöveg angol fordítása 1979-ben az *Ideology and Consciousness* folyóiratban látott napvilágot.

Foucault a negyedik előadásban azt mutatja meg, hogy a 16. században miképpen vált az állam, önmagunk, a lelkek és a gyermekek kormányzásának témája rendkívül intenzív társadalmi problémává. A problematika, véleménye szerint, két nagy folyamat, a feudális struktúrák felbomlása s az állami koncentrációt erősítő gyarmatosítás valamint a vallás szétszóródásához vezető reformáció és ellenreformáció metszéspontján jött létre. Machiavelli *A fejedelem* című, 1513-ban megjelent művében a fejedelem hatalmának megőrzésében és megerősítésében látja a kormányzás célját. Az elkövetkező két évszázad bőséges anti-machiavellista irodalma viszont, Machiavellivel szemben, nem a fejedelem hatalmának megvédését, hanem az állam erejének védelmét és növelését tekinti a kormányzás művészetének. A kormányzás művészetének fejlődését azonban több tényező akadályozza. A család kormányzására, amit a korabeli irodalom ökonómiának (a háztartás bölcs kormányzása) nevezett, egészen a 18. századig az állam kormányzása mintájaként tekintettek. Ám a család kerete túl szűk, gazdálkodása túlságosan inkonzisztens ahhoz, hogy az állam kormányzásának megfelelő értelmező modelljeként szolgáljon. Nem segítették a kormányzás művészetének fejlődését a 17. század nagy háborús pusztításai, pénzügyi krízisei, a szerződéselméletek és az uralkodó hatalma növelésének eszközét a racionális gazdaságszervezésben látó merkantilizmus sem. A kormányzás művészetének fejlődése új perspektívát és újfajta tudást követelt. Az új távlatot a *népesség*, az újszerű tudást pedig az állam tudományaként felfogott *statisztika* jelentette.

A népesség sajátos szabályszerűségei - az erőforrások, gyengeségek számszerű, mennyiségi adatait, és azokból levonható következtetéseket kínáló - statisztika révén ismerhetők meg. A politika aritmetikája a statisztika, melynek tárgya a racionális államirányításhoz szükséges népességi (pl. kriminalitási, születési, halálozási, házassági, öngyilkossági) adatok elemzése. Az állami kormányzás végső célja a népesség jólétének, élettartalmának és egészségének javítása. A népesség fogalomkörének és a vele kapcsolatos tudásnak a megjelenése tette lehetővé a politikai gazdaságtan megszületését. A kormányzás művészetének felbukkanása nem iktatja ki sem a szuverenitásra, sem pedig a fegyelmezésre épülő hatalmat. Ellenkezőleg. A monarchiák éppen a fegyelmezés új intézményei (börtön, iskola, kórház) s a népesség-irányítás újszerű biztonsági apparátusa révén fejlődtek. A szuverenitás, a fegyelmezés és a kormányzás fo-

lyamatai a népesség mezejében kapcsolódtak össze, s ez a kapcsolat mindmáig fennáll. Foucault csak e negyedik előadás végén nevezi meg a kormányozhatóság fogalmát. A kormányozhatóság alatt a következő három dolgot érti:

- Azok a kormányozhatóságra esélyt adó intézmények, eljárások, elemzések, reflexiók és taktikák, melyek célpontja a népesség, fő tudásformája a politikai gazdaságtan, központi technikai eszköze pedig a biztonsági apparátus.
- Az a régóta tartó tendencia, mely Nyugaton a szuverén, a fegyelmező és minden más hatalmi formával szemben egyrészt a kormányzó hatalom apparátusainak, másrészt elméleti tudások sorozatának kifejlődéséhez vezetett.
- Az a folyamat, melynek során a középkori törvénykező állam a 15-16. századra adminisztratívává, s aztán fokozatosan a „kormányozhatóság” államává vált.

Volt valami bizarr abban, ahogy Foucault a negyedik előadás végéhez közeledve bejelentette, hogy amennyiben pontosabb nevet adna a kurzusnak, akkor azt nem „biztonság, territórium, népesség”-nek nevezné, hanem „a kormányozhatóság történeté”-nek. Ekkor még nem volt szokás a hallgatóság kérdéseire válaszolni (ez majd az 1980-as években válik gyakorlattá), így senki nem kérdezte meg tőle, hogy miért tért el eredeti szándékától és stratégiájától, s mi célból engedett ilyen mértékben utat a spontán gondolati kísérletezésnek. A kormányozhatóság fogalmának bevezetésével kijelölt csapásirányt és előretörési pontot megismerő hallgatók – ahogy a kötet olvasója is – bizonyára izgatottan várták a folytatást. A folytatás több meglepetéssel szolgált. Az egyik nem várt fejlemény az volt, hogy Foucault a biopolitika és biohatalom fogalmát, egészen a következő tanévig, nem említette a további előadásokban. Meglepetésszerű fordulatnak tekinthető az is, hogy eredeti címben szereplő „territórium” nem vált súlyponti problematikává a vizsgálódásokban. Pedig több előzményi történés alapján számítani lehetett a terület, térség és tér kérdésének kiemelt elemzésére. Foucault egy 1977-ben készített interjúból arról beszélt, hogy szemben a fizika és a politikai technológiák térre irányuló érdeklődésével, Kanttól fogva a filozófusok zömének figyelme az időre szűkült. Az „eltűnt idő”-ről érkező gondolkodók voltaképpen a teret iktatták ki a látókörükből. Utalt Philippe Aries kutatásaira, aki kimutatta, hogy a 18. század során az alvás, evés, vendéglátás addig differenciálatlan terei miként specializálódtak és nyertek önálló funkciót. Hangsúlyozta, hogy a tereket érintő speciális technikák fejlődése alapvető a társadalmi tudás formálódása szempontjából.

Foucault 1967-ben adta közre *Eltérő terek* című esszéjét. A tanulmány azokkal a terekkel foglalkozik, melyek – az idő teljes deszakralizálódásával ellentétben – megőriztek egyfajta hallgatólagos szakralitást. Ezek a helyek a *heterotópiák*. Míg az utópia nem létező, szó szerint seholsincs, addig a heterotópia egyszerre valóságos és mítikus hely. Minden társadalomban léteznek heterotópiák. A megjelenési formájukban igen változatos heterotópiák két nagy csoportra oszthatók. A krízis-heterotópiák a válságos állapotban lévők, pl. serdülők, menstruáló vagy szülő nők, idős emberek számára fenntartott szent, mások előtt tiltott helyek. A modern világ már csak egyes csökevényeit őrzi az ősi társadalmak krízis-heterotópiáinak. A „nászút”-nak a 20. század közepéig élő hagyománya, amikor a lány a szüzességét egy földrajzilag meghatározatlan helyen, vonatban vagy szállodában veszti el, ősi krízis-heterotópia maradványa. A heterotópiák másik nagy csoportja a deviáció-heterotópiák. Napjainkban a deviáció-heterotópiák léptek a krízis-heterotópiák helyébe. A deviáció-heterotópiák olyan helyek, ahova az átlaghoz vagy a megkövetelt normákhoz képest eltérő viselke-

désű emberek kerülnek. A menedékházak, a pszichiátriai kórházak, a börtönök deviáció-heterotópiák. Az idők otthona határterület a krízis- és deviáció-heterotópia között. A heterotópiák további jellemzője, hogy szerepük változhat; ellentétes helyeket süríthetnek magukba; a hagyományos időt megtörve, egyfajta kvázi-örökkévalóságot nyújthatnak; egyszerre elszigetelők és átjárhatók; s a többi térhez képest illúзорikus vagy kompenzatórikus funkciót tölthetnek be.

A heterotópiák nem a képzelet belső terei. Az akadémiai pályájának kezdete, 1970-óta közéleti figurává vált, a közismertség terhe alatt a korábbihoz képest „szét-szakított” életet élő Foucault egyre nagyobb szükségét érezte annak, hogy önmagát megújító krízis-heterotópiákra leljen. Ahogy munkásságában, úgy életében is lázasan kereste az egységesítő motívumot. A veszélyes életet ostromló, az Isten halálának tételét megfogalmazó Nietzsche követőjeként nem hajszolta a hagyományos, vallási világkép alapján – a félelem és részvét felkeltésével – istenkeresésre sarkalló katartikus élményt. Az Isten halála utáni, az embert önnön egzisztenciális helyzetével szembesítő, mélyebb és tartalmasabb élet keresésére sürgető jaspersi határhelyzet érdekelt. Az 1975-ben meglátogatott kaliforniai homoszexuális közösségekben, klubokokban megtapasztalt új (részben szadmazochikus) örömszerzési formák több tekintetben heterotópiának tűntek a számára. Ekkor Death Valley-ben – Michelangelo Antonioni *Zabriskie Point* című filmjének helyszínén – LSD-t használt. A párizsi otthonától távol, egy sivatag közepén drog hatása alatt rátörő boldogságélményt olyan revelációnak élte meg, mely hozzásegítette ahhoz, hogy kimozduljon a hatalomról kialakított gondolkodási sémájából. Kimozdulni sem könnyű, de ami igazán nehéz megtalálni és meg is tartani azt az új utat, melyet ő maga (s nem a droghatás) hoz létre.

Senki sem változik meg teljesen egyetlen életesemény hatására, írja Szokolczai Árpád, a nemzetközi hírnévnek örvendő Foucault-kutató *Reflexive Historical Sociology* című könyvében. Szokolczai – Victor Turner nyomán – különbséget tesz a premodern kor új identitás teremtéséhez vezető, közösségi beavatási szertartásokhoz kötött liminális időtartama és modern kor *permanens liminalitása* között. A permanens liminalitás megrekedés az átmenet rítusának folyamatában. Ebben az esetben a szeparációt nem követi valódi liminális periódus, sem a közösségbe történő újraintegrálódás. Szokolczai szerint Foucault marginális és liminális szituációk és csoportok vizsgálatára összpontosító életművének első periódusát a liminális jelenségek elnémitására, tagadására és kiküszöbölésére, a „liminális marginalizálására” törekvő fegyvermező társadalom tanulmányozásának szentelte. Habár átmenetileg flörtölt a marginalizált helyzetűeket valamiféle alkímiai átalakulás révén élcsapattá változtató forradalmári ábránddal, nem a „marginalitás liminalizálása”, hanem az identitás politikájának kérdése vált az életpálya második szakaszának meghatározó kutatási tervévé. Az 1977-ben adott interjúi egyikében Foucault azt mondja, hogy „az én problémám az igazság politikája”. Az igazság politikájának alapkérdése pedig az, hogy miképpen formálódhatnak tartós identitások a modern kor marginális és liminális feltételei közt.

1977-ben Foucault-t marginalizálással fenyegető váratlan támadás érte Jean Baudrillard részéről. Baudrillard arra mutatott rá, hogy amennyiben az igazság tudása, illetve a tudás igazsága és a hatalom elválaszthatatlan egymástól, akkor ez a kettéválaszthatatlanság Foucault tudására is érvényes. Foucault tudása tehát érvénytelen, állította a *Felejts el Foucault!* címmel megjelent pamflet. Foucault bizonyára maga is tisztában volt azzal, hogy a hatalommal kapcsolatos vizsgálatait, tudományos eredmé-

neyi szabadságfokát az egyénnél magasabb rendszerszinten lévő, fölötte álló hatalmi viszonyok szabják meg. Úgy vélte azonban, hogy az „alávetett tudás”-ok módszeres és lankadatlan felszínre hozatala, mozgósítása révén mégis csak képes – Münchhausen módjára – a saját hajnál fogva kihúzni magát a tudás/hatalom ingoványából. A tudás/hatalom együtt járásának tudásából egyáltalán nem következett számára a tudás kereséséről való lemondás. Legfeljebb annak belátása, hogy az igazság nemcsak a tudás határtalansága, hanem annak hatalommal való összefonódása miatt sem érhető el. Ahogy Immanuel Kantot annak felismerése, hogy a valóság észlelése a gondolkodás szerkezetének függvénye, nem riasztotta el az igazság keresésétől, s ahogy az előítélet-mentesség lehetetlenségére ráébredő Hans-Georg Gadamer sem tántorította el tőle, úgy a tudás/hatalom elválaszthatatlanságát meglátó Foucault sem hagyta abba a tevékeny gondolkodást. Az alávetett tudás feltámasztásának jegyében adta ki 1973-ban az anyját, hűgát és öccsét lemészároló *Pierre Rivière* emlékiratait, s kért fel neves tudósokat, köztük Robert Castelt arra, hogy írjanak utószót a naplóhoz. (Kuriózum, hogy egy olyan gyilkos könyvét jelentette meg, akinek neve azonos volt a Foucault-t a Poitiers-i középiskolában tanulmányi versenyeken rendre legyőző iskola-társ nevével.) Ebbe a sorba tartozik a nőként nevelt majd 22 éves korában a törvényszék által férfivé átminősített, s nyolc évvel később öngyilkosságot elkövető *Herculine Barbin* önéletrajzának 1978-ban történő közreadása.

Alávetett tudás a volt szocialista táboron belül elnyomott másként gondolkodók tudása is. 1977 elején nyilvánosságra kerül a 242 cseh értelmiségi által aláírt, polgári jogokat és az emberi méltóság tiszteletben tartását követelő Charta '77. Foucault aktívan támogatta a kelet-európai elnyomott tudások képviselőit. 1977. júniusában, a szovjet pártvezető, Leonid Brezsnyev párizsi látogatásának idejére „ellentálcsozót” szervezett szovjet disszidensek és vezető francia értelmiségiek részvételével. Egyáltalán nem tekintette viszont támogatást érdemlő elnyomott tudásnak a terroristák ideológiáját. Az erőszakos akcióktól pedig élesen elhatárolódott. Nemcsak a terrorista erőszakot az állami brutalitással szemben megengedhetőnek tekintő Jean Genet-t bírálja (pl. az 1978. március 15. előadásban), de régi filozófiai és politikai barátját Gilles Deleuze-t is. Az ellentét a gyilkosságokat elkövető, túszejtő akciókat szervező, repülőgépet eltérítő Baader-Meinhof terrorista csoport tevékenységének értékelése miatt éleződött ki köztük. Ugyan mindketten fellépnek a terroristák Franciaországba menekült védőüdvéje, Klaus Croissant érdekében, s a kiadatásának megakadályozásáért, ám Foucault, szemben Deleuze-zel, magát a terrorizmust semmilyen formában nem támogatta. A két gondolkodó szövetségének ezzel az üggyel szakad vége.

Ez volt az a kontextus, mely az 1978-as előadások személyes és történeti háttérét képezte. Az önmagát a jelen filozófusának tekintő Foucault, a kutatási stratégia folytatása mellett, a mában való jelenlétét a kor aktuális dilemmáihoz kapcsolódva igyekezett kifejezésre juttatni. Nem tartható véletlennek, hogy az állam formálódásának kérdése vált az előadások fő témakörévé. A modern állam megszületésének momentum az, amikor a civilizáció történetében kivételes keresztény pásztori hatalmi technika a politika gyakorlatává válik. Az individualizáló technikáit totalizáló műveletekkel kombináló állam semmi esetre sem pusztán az erőszakszervezet és az államapparátus közvetítésével elnyomó és kizsákmányoló politikai szerv. E marxista nézettel szemben Foucault úgy véli, hogy az állam az *államrezon* és a *polícia* kombinálódása révén egyszerre szolgálja a népesség boldogságát és saját erejének növelését. A államrezon

és a polícia doktrínájának értelme a modern állam kialakulásának idején a mainál sokkal szélesebb volt, s nem tapadt hozzá pejoratív mellézköngé. A szuverén hatalom vallásos ceremóniáival szemben, az államrezon a politika színházszerű gyakorlata, a politikai racionalitás színháza. Az államérdek annak felismerése nyomán született, hogy a kormányzás számára sem a vallás sem a természet nem nyújt megfelelő modellt. Nem létezik az uralom Istentől az uralkodón át a családfőig terjedő természetadta láncolata. Ez a felismerés ugyanolyan botránykő volt a vallásos gondolkodásban, mint Galilei felfedezései. Az államérdek nemcsak a vallástól különült el, de a természetet tanulmányozó tanokhoz képest is specifikus tudásterületként jelent meg. Amíg a fizika és csillagászat a mérés és matematikai analízis, a természettörténet az elemző klasszifikáció, a nyelvtan a logikai elemzés révén vizsgálható, addig az államot a polícia apparátusa teszi működőképessé.

Az államrezon az itáliai kisállamokban született. Itáliában azonban a diplomácia mellett nem alakult ki az állam racionális tevékenységét, eszközeit meghatározó polícia. Az államrezont az emberek közti munkakapcsolatok, kereskedelem, kölcsönös segítség és kommunikáció biztosítása érdekében történő totalitáriánus beavatkozás, a polícia teszi működőképessé. Az 1555-ös augsburgi vallásbékétől kezdve, majd különösen az 1648-as vesztfáliai béke után átalakuló német államok a polícia elméleti és gyakorlati fejlődésének egyfajta mikroállami laboratóriumaivá váltak. A polícia tudományának képzése egyetemi szintre került. A 18. században a német egyetemek már szinte az egész kontinentális Európa számára képzik a Polizeiwissenschaft, a közigazgatás, az államapparátus működésének tudományát. A vesztfáliai béke nem az egységes, hanem a plurális Európa egyensúlya. Ez hozta világra Európa eszméjét. A birodalmi, és univerzális egyházépítő álmaikat feladó államok újszerű militáris-diplomáciai apparátust hoztak létre. Ehhez tartozott a hadsereg modernizálása, működésének, szervezettségének racionalizálása, a katonai pálya professzionalizálása, s a katonai karrier vonzóvá tétele érdekében hozott intézkedések. Az európai béke feltételeinek keresése és újrateremtése tette lehetővé Európa számára azt, hogy a világ többi részéhez kolonizáló, gazdaságilag kizsákmányoló módon viszonyuljon.

Foucault úgy véli, hogy a saját racionális alapelveit követő polícia, melynek működése nem a jogi apparátuson keresztül valósul meg, egyfajta folyamatos puccsnak tekinthető. A legalitást időlegesen felfüggesztő erőszakos puccs megvalósítóinak ürügye mindig az állam megvédése, a biztonság megőrzése. A puccs színpadias jellegű. A francia klasszikus drámák legnagyobbjai, Corneille és Racine puccsok színre vívói.

A modern állam – mely kezdettől fogva magában foglalja a jóléti állam csíráját – az individuum jóléte révén akarja biztosítani a belső rendet. A polícia feladata a militáns gazdasági versengés és a jóléttel kapcsolatos biztonság eszményeinek koordinálása.

Foucault hétről-hétre megküzd az igazságért. Amire egyik héten rájött, azt néhány hét múlva már szinte banalitásnak tekinti. Ahogy az 1978-as év előadásainak az eleje úgy a vége is egyfajta keresgélés, tapogatózás. Felveti, hogy a biztonsági társadalom folyamatosan ellen-viselkedéseket, ellen-társadalmakat termel ki. Ezek egy része a régi, személyesen törődő, aszkézist is magában foglaló pásztori hatalom iránti nosztalgia tükrözi. Más részük minden megkötöttségtől való végleges felszabadulást, forra-

dalmi eszkatológiát hirdet. Mindez egybevág Foucaultnak a szubjektivitás új – nem államilag meghatározott - formái előmozdítása érdekében tett erőfeszítéseivel.

Az előadások keltette szubjektív élményt egyetlen mondattal summázva a következőt lehetne mondani: Az igazság eleven, ezért élő és változó arcú, csodálható, csábítható, ám kifürkészhetetlen; tudással, hatalommal, személyes tapasztalatokkal, érzelmekkel, gondolatokkal összefüggő plurális folyamat.